

A 360 ÉVES VÁRADI BIBLIA

Kivonat

2021-ben volt 100 éves a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, s ekkor volt 360 éves a Váradi biblia. Az 1661-ben megjelent Váradi biblia Erdélyben hosszú időn át volt az egyetlen nyomtatott protestáns Biblia. Károli Gáspár 1590-ben megjelent Vizsolyi bibliájának szövegét Köleséri Sámuel nagyváradi teológiai tanár, a váradi főiskola rektora javította át, nagyszámú magyarázatot csatolt hozzá, valamint a lap szélén feltüntette a párhuzamos igehelyeket is. Ezért Váradi-Károli-bibliának is nevezik. Új kiadása csak 1805-ben lett Pesten, utána pedig 2002-ben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület adta ki facsimile (hasonmás) formájában. Az írás röviden áttekinti a Váradi biblia eseménytörténetét.

Kulcsszavak: 360 éves a Váradi biblia, Károli-Váradi-biblia, Köleséri Sámuel

A nagy háború után a korabeli Nagy-Magyarország teljes körű átalakuláson ment át. A trianoni határmódosításokat követően egyházi szempontból is új egyházi adminisztrációs és közjogi helyzet alakult ki. Az akkori Magyarország keleti részének egyházközségei a mai Románia felőli részekre kerültek át. Ennek következményeképpen a nyolc csonka egyházmegyéből és egyházközségekből, amelyek a korábbi évszázadokban a Tiszántúli Református Egyházkerület szerves részei voltak, szükségszerűen létre kellett hívni új egyházkerületet. Így született meg a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, amelynek megalakulását 1921. augusztus 16-án mondta ki teljes konszenzussal a közgyűlés Nagyváradon. Száz esztendő múltán, éppen 2021 augusztusában volt a centenáriuma ennek a nagy jelentőségű eseménynek.

A centenáriumi rendezvényen, azzal együtt, hogy hálát adhatunk Istennek életünkért, megmaradásunkért, egyszerre ünnepelhetjük a 360 éves Váradi biblia megszületését is. Az egykori nagyváradi várnak a benne folyó szellemi alkotóműhellyel (a Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával) együtt és a vele szimbiozisban működő egykori schola illusztrének nevezett református főiskolának, meghatározó szerepe volt a Váradi biblia megszületésében. A váradi vár belváros felé eső területe ma rendkívüli veszélynek van kitéve. Itt volt az egykori városmag, a Péntekhely nevű település (régii épületmaradványok, templom, temetőmaradványok utalnak erre, közelükben a főiskola és kollégium épülete). A jelenlegi városépítkezés kapcsán akár végleg eltűnhet az, ami egykor központi jelentőségű tere volt Nagyváradnak. Amennyiben az említett maradék területeket is beépítik, akkor talán az egykori Váradnak ezeket az utolsó szignifikáns helyszíneit sem lehet majd régészeti szempontból kutatni, és a múlt értékes darabjai vesznek el. Ez is az eltörlés kultúrájába tartozik. Kötelességünk ma erre is emlékeztetni.

A 360 éves Váradi biblia ünnepét, a Partiumi Keresztény Egyetem által kezdeményezett nagyszabású rendezvényt a Királyhágómelléki Református Egyházkerület centenáriumi nyitósorozataként a nagyváradi várbán tartottuk meg 2021. szeptember

9–12-én. Itt a várban, a Biblia korabeli „újbóli megszületésének” és részbeni ki-nyomtatásának helyszínén kezdtük emlékező és emlékeztető ünnepségünket, amely a Bibliáról szóló kiállítással, konferenciával, könyvbemutatóval folytatódott, majd misztériumjátékkal fejeződött be. A Bibliáról szóló történeti, filológiai előadásokat követte *A nyelv mint létformáló hatalom* című konferenciánk, amelyen az anyanyelvű Szentírás-használat, az igehirdetés, a nyelvi identitás időszerű kérdéseit vették sorra tudományos kutatók és tudományt művelő lelkészek. A közös gondolkodásra szóló meghívás így hangzott: *Milyen nyelven prédikáljunk kisebbségben, szórványban, kétnyelvűségi helyzetben?*

A konferenciához kapcsolódott a Csillagocska Alapítvány gyermek- és felnőtt-csoportjainak előadásában a Váradi biblia 1661. évi ki- és megmentéséről („szabadításáról”) szóló *Zsoltár a nagyváradi bibliáért (bibliás misztériumjáték)* is. A rendezők (Dimény Levente és Tóth Tünde) megfogalmazása szerint „a nagyváradi történelem és a magyar biblianyomtatás egyik kiemelkedő pillanatát kívánjuk megragadni előadásunkkal, nevezetesen a Váradon készült új fordítású biblia török ostrom alatti történetét. Szerkezetileg, dramaturgiailag misztériumjátékként építjük fel az előadást, a történet eseményeit stációkként kezelve. Célunk egy olyan közösségformáló mai misztériumjáték megalkotása, mely kifejezetten magyar népi és komolyzenei alapokra építve, a zene és a tánc segítségével beszéli el a Biblia történetét, hangsúlyozva, hogy nehéz időkből a hit, a közösségi összetartás mennyire fontos lehet egy nép túlélésének szempontjából, ugyanakkor a török ellenfelet sem démonizálva, hanem a török hadseregen belüli emberi pillanatokot megerősítve, egymás kultúrájának az elfogadására buzdítva.”

A rendezőpáros eszmei gondolatmenetét folytatva a Csillagocska Alapítvány azonosul a misztériumjátékban megfogalmazott hitbeli közösségépítés gondolatával. Intézményünk közel két évtizedes munkájára visszatekintve tapasztalható, hogy a kezdetek óta egy olyasfajta közösséget kívánunk létrehozni, amelynek minden stációjában – mintegy mérföldkő – fontos szerepet tudjon betölteni az a gondolat, hogy a kialakított közösség által egy hitében és nemzeti öntudatában erős, jövőre tekintve életképes emberi hagyatékot tudhasson maga mögött. A misztériumjátékot a Csillagocska közösség körülbelül 200 tagjával vittük színre, akik számára a néphagyomány által nyújtott értékes kapaszkodó mellett egyenrangú fontossággal bír egyházi értékeink megőrzése. Ez alkalommal a Váradi biblia, valamint az egyházkerületünk centenáriumi évfordulója közösségünk számára oly fontossággal és erővel bír, hogy nemzeti kötelességünk e mérföldkő mellett úgy elhaladni, hogy tervezett előadásunkkal méltó örökséget hagyjunk a jövő számára, amely tartalmazza hitbeli és nemzeti értékeinket.

A Váradi biblia, a Károli Gáspár korábbi fordításában és kiadásában megjelent Károli- vagy Vizsolyi biblián (1590) alapuló magyar bibliakiadás, az első Erdélyben/Partiumban kiadott teljes bibliafordítás, amely több évszázadon át befolyással volt az erdélyi protestánsok hitéletére, nyelvhasználatára. Nem hivatalosan Váradi-Károli-bibliának is nevezik.

Az 1650-es évek második felében Nagyváradon, a várban lévő nyomdájában fogott a bibliakiadás munkálataihoz Szenci Kertész Ábrahám (a Biblia borítóin hol

a Szenci, hol a Szenci forma szerepel, hasonlóan mint Szenci vagy Szenczi Molnár Albert esetében, hiszen abban a korban még nem volt megállapodott helyesírás). A munkálatokat 1660-ban a török megszállás megakadályozta, de a Biblia kész lapjait sikerült kimenekíteni. Előbb Debrecenben, majd 1661-ben Kolozsvárt, még később Nagyszébenben folytatódott a kiadás.

Korábban már Károli Gáspár munkatársa, Szenczi Molnár Albert is tervezte, hogy a Bibliát nagy formátumban és öreg (nagy alakú) betűkkel, magyarázatokkal és tanulságokkal ellátva is kiadja. 1638-ban I. Rákóczi György is szorgalmazott egy javított bibliakiadást. A nagyváradai nyomdát 1640-ben elsődlegesen a Biblia nyomtatására hozták létre. A kiadáshoz Rákóczi György, Bethlen István, Rhédey Ferenc és Barcsay Ákos mellett Gyulai Ferenc váradai kapitány, valamint a református közösségek járultak hozzá. Károli szövegét Köleséri Sámuel nagyváradai teológiai tanár, a váradai főiskola rektora javította át, nagyszámú magyarázatot csatolt hozzá, valamint a lap szélén feltüntette a párhuzamos igehelyeket is. A Biblia nyomtatását 1657-ben kezdte el Szenci Kertész Ábrahám a várbán lévő nyomdájában. Az 1660. évi török ostromban számos, részben elkészült példány megsemmisült. A vár védői a vár feladásának fejében egyebek mellett kikötötték a nyomda és a félkész Biblia elszállítását is. A megmaradt nyomtatott íveket és a felszerelést előbb Debrecenbe, onnan pedig Kolozsvárra menekítették. A török megszállás miatt Váradon csak az újszövetségi rész és az ószövetségi főlióknak egy része készült el. A törökök szerencsére engedték elvinni a várból az elkészült főliókat (nyomdai íveket) és a nyomda elemeit, így az Ószövetséget 1661-ben Kolozsváron fejezte be Szenci Kertész Ábrahám. A Váradai biblia kapcsán kiemelendő a váradai református főiskola és a jól szervezett református egyház szerepe, amelyek megfelelő intézményi háttérrel biztosították a munkához. Ugyancsak stabil háttérrel nyújtott a kurátorok széke elnevezésű városkormányzati testület, a főiskola könyvtára.

Pontosan ma sem lehet tudni, hogy hány példány is készült a Váradai bibliából. Egyes említések tízezer példányról szólnak, de ez nyilvánvaló túlzás. Szenci Kertész Ábrahám végrendeletében az 1500-as szám szerepel. Becslések szerint mintegy 200 példány maradt fenn belőle, néha ma is előkerül egy-egy megviselt példány az aukciókon.

Hosszú ideig tehát ez volt az egyedüli, Erdélyben nyomtatott protestáns Biblia. Új kiadása csak 1805-ben lett Pesten, utána pedig 2002-ben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület adta ki facsimile (hasonmás) formájában.

A Bibliából több változat maradt fenn, a sárospataki könyvtárban őrzött egyik teljes, díszes példány címlapján ez szerepel:

„Szent Biblia az az Istennek O es Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli Locusoknak értelmes magyarázattal, az Istennek a' Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott Varadon, Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-vezetett Colosvarat, Szenczi K. Abraham által. M. DC. LXI.- Colosvarat.”

Az Újtestamentumnak külön címlapja van:

„Mi Urunc Jesus Christusnac Uj Testamentoma. Melyben vadnac az Evangelistáknac könyvei, az Apostoloc Cselekedeti, és Levelei, a’ Szent János Látásával egyben.”

Költségekímélés miatt a kiadásból hiányoznak az apokrif írások, és ez később általános szokássá vált. Tördelési hiba miatt kimaradt János evangéliumából az 5. rész 3. verse, illetve a 6. rész 31. versének fele. Viszont a kiadás különlegessége az a jegyzék, amely felsorolja a Biblia közmondássá, szállóigévé vált kifejezéseit a lelőhely megjelölésével.

A fordítás felhasználta az addig már elkészült magyar fordításokat, de alapvetően az eredeti bibliaszöveg alapján készült. A kiadványnak felbecsülhetetlen értékét képezik a lapszélékre nyomtatott széljegyzetek, hiszen ezáltal lényegében megszületett az első teljes magyar bibliakommentár is. A Váradi biblia széljegyzetekkel ellátott kiadását a Partiumi Keresztény Egyetem szervezte meg.

A Biblia a nagy mérete miatt drága volt, nehezen terjeszthető, elsősorban templomi (szószéki) használatra szolgált. A későbbiekben a kisebb, családi használatra szánt bibliák kiadását szorgalmazták.

A Váradi biblia eseménytörténete évszámokban:

Előzmények

1590	Károli Gáspár: Vizsolyi biblia (Károli-biblia)
1612	Szenci Molnár Albert Károli-biblia-kiadása énekfüggelékkel
1626	Káldi György katolikus bibliafordítása (Bécs)
1660	Református főiskola Nagyváradon

A Váradi biblia előkészületei, munkálatai

1640	Szenci Kertész Ábrahám nyomdája Váradon
1652	Szenci Kertész Ábrahám betűkészlete (a bibliához)
1657	Köleséri Sámuel, a váradi főiskola tanára (rektora), a biblia korrektora
1658	A Váradi biblia nyomdai munkálatainak kezdete
1660. július 14. – augusztus 27.	Várad török ostroma
1660	A vár feladása után a nyomdát Debrecenbe menekítik
1661	A nyomda Debrecenből Kolozsvárra költözik, itt fejeződik be a kiadás
1667	Szenci Kertész Ábrahám halálakor 1500-ról (566 bekötetlen) van említés

A Várad biblia utóélete

1805	A Várad biblia új kiadása (Trattner Mátyás, Pest)
1990	Sulyok István Református Főiskola, Partiumi Keresztény Egyetem (1600/1990)
2002	A Várad biblia hasonmás kiadása (Királyhágómelléki Református Egyházköztség)
2021. szeptember 9–12.	A 360 éves Várad biblia ünnepe a Királyhágómelléki Református Egyházkerület centenáriumi rendezvényén
2022	A Várad biblia széljegyzetekkel együtt kiadott kritikai változata

Az 1660-ban már létező nagyvárad református felsőfokú oktatás jogutóda az 1990-ben alapított Sulyok István Református Főiskola és a belőle kinőtt Partiumi Keresztény Egyetem (1660/1990). Az Egyetem ma is küldetésének tekinti a kulturális, tudományos és szellemi örökség ápolását, jogelődje szellemi tevékenységének folytatását.

Pálfi József
egyetemi tanár

Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad
palfi.jozsef@partium.ro
<https://orcid.org/0000-0003-0594-8389>

Balázs Géza
egyetemi tanár

Partiumi Keresztény Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad
Színház- és Filmművészeti Egyetem
E-mail: balazs.geza@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Abstract

PÁLFI, JÓZSEF – BALÁZS, GÉZA

The Varad Bible is 360 years old

In 2021, the Reformed Diocese of the Királyhágómellék turned 100 years old, and the Várad Bible 360. The Várad Bible, published in 1661, was for a long time the only printed Protestant Bible in Transylvania. The text of Gáspár Károli's Vizsoly Bible, published in 1590, was reworked by Sámuel Köleséri, theology teacher of Oradea, rector of the Várad College, who added a large number of explanations and marked the parallel verses in the margin of the book. This is why it is also called the Várad–Károli Bible. A new edition was not published until 1805 in Pest, and then the Reforme Diocese of the Királyhágómellék published it in facsimile in 2002. The article briefly reviews the history of the Várad Bible.

Keywords: the Várad Bible turned 360 years old, Várad–Károli Bible, Sámuel Köleséri